

СОРОКО ОКО УСТ

(роман-колаж)

Упорядник — Сергій Рафальський
Редакторка — Вероніка Вишневська
Дизайнерка — Ярослава Ковальчук

УДК 821.161.2'06-31
Р26

Рафальський, Сергій.

Сорокоуст / Сергій Рафальський. Київ : Смолоскип, 2022. 214 с.

ISBN 978-617-7622-32-0 (ТОВ "Смолоскип")

«Сорокоуст» — це роман-колаж, складений з пошматованої (чи то через небальство, чи то зумисне) сторінки атласу пам'яті, й годі відновити її первинну топографію. Тепер ці рвані клаптики потрібно перескласти, примирити між собою в їхній кострубатій невідповідності.

Михайло Ковальський, водночас герой та автор цього колажу, вирішує випробувати себе в подорожах у несвідоме, аби знайти щось, що звільнить від страждань минулого та складе його «Я» заново. Він робить драматичну вправу (*étude*) за вправою, торуючи шлях у в'язке всіма забуте, сягаючи аж мулкого дна.

Такі маленькі подорожі складаються у дещо велике — цілий процес пропрацювання, самоаналізу. Кожна подорож стає переходом на інший рівень: спочатку спуском, а потім підйомом. І дорогою по підземеллю, норі, горі та піднебессю герою, тобто автору-пілігриму, може зустрітись багато хто: від невинних немовлят, злодіїв і щирих друзів до історичних постатей, святих або міфічних подіб.

ISBN 978-617-7622-32-0 (ТОВ "Смолоскип")

©Сергій Рафальський, текст, 2022

©Антон Костенко, дизайн обкладинки, ілюстрації, 2022

©«Смолоскип», 2022

І бачив я мертвих малих і великих, що стояли перед Богом.
І розгорнулися книги, і розгорнулась інша книга, то книга життя.
І суджено мертвих, як написано в книгах, за вчинками їхніми.
І дало море мертвих, що в ньому, і смерть і ад дали мертвих,
що в них, і суджено їх згідно з їхніми вчинками.

Об. 20:12-13¹

Хроніст, який переповідає події, не виділяючи з-поміж них значних та незначних, віддає належне правді: ніщо з того, що відбулося, для історії не повинно бути втраченим. Звісно, минуле повністю відійде у спадок людству лиш тоді, коли те вивільниться від страждань. Це означає, що тільки вивільнившись з-під тягара минулого, людству дано буде зчитати кожний його момент. Кожну з його прожитих миттєвостей буде виголошено, як на порядку денному — аж до самого дня Страшного суду.

Вальтер Беньямін — Про поняття історії²

¹ Переклад Івана Огієнка.

² Переклад Юрія Рибачука
та Наталії Лозинської.

Можна припустити, що історія цієї книжки почалася трохи більше ніж два роки тому в Парижі, куди я потрапив, здобувши грант на постановку дебютної монодрами. Мої нові приятелі Маргеріт і Жан, з якими я познайомився на одному із закордонних фестивалів, мали відважний намір інсценізувати мій твір за гроші європейських платників податків у своєму крихітному театрі «Piaule»³, що розташовувався у XVIII округі. Війна — це стимулятор для імперій, а антивоєнне мистецтво було й залишається в авангарді у Франції. Тож поки на Донбасі тривали поодинокі позиційні бої, ми збиралися глушити парижан записами вибухів часів найпохмуріших зіткнень.

³ Piaule (фр.) — квартира, «хата».

Жан став актором, Маргеріт — режисеркою. Вони оплатили борги театру за електроенергію зі своїх гонорарів і знайшли перекладачку для п'єси. Студентка Сорбонни Ксеня впоралася з роботою за одну ніч і сто євро. Ці гроші зі свого гонорару довелося виділити вже мені. Почалися інтенсивні читки й репетиції. Я ледь розумів їхню експресивну мову, хоча не раз захищав честь школи на республіканських олімпіадах із французької. За тиждень вони хотіли втілити в життя спектакль під назвою «Le silence»⁴.

⁴ Le silence (фр.) — тиша.

На все про все, включно зі сценографією, однією великою сваркою і кількома дрібнішими, пішло два тижні.

Основою п'єси була розповідь знайомого мені лише за марнуванням часу в київському барі «Tom Sour» кореспондента телеканалу «ARD» Юргена. Узимку 2016 він вирушив знімати одноденний репортаж до Авдіїв-

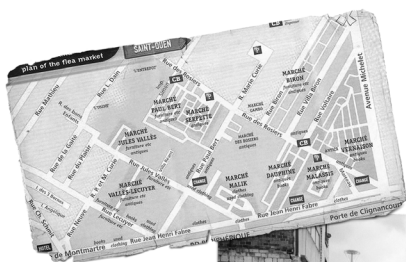
ки, а в підсумку застряг там через безперервні обстріли на п'ять діб. Усі сорок хвилин поставленого спектаклю я тихо стояв за лаштунками. Після оглушного фіналу, шквалу аплодисментів і виходу на поклін пари моїх співтворців, я страшенно перехвилювався та втік від післяпрем'єрної метушні на орендовану квартиру за декілька кварталів від будівлі, у підвалі якої був театр. Надійно зачинившись, я вимкнув телефон, упав на ліжко і постарався швидко заснути.

Ранок почався з кави й читання пропущених повідомлень. Судячи з кількості знаків оклику та емоджі, вчора Маргеріт перебувала в ейфорії, просто благаючи мене негайно зайти до них у гості. Я із запізненням пообіцяв зробити це ближче до вечора, нерозумно вважаючи, що щойно вийду на світло, всі стануть дивитися на мене як на бунтівника і обов'язково тикати пальцями.

Десь за годину, ледь не з'їхавши з глузду від тисняви стін, я вийшов із квартири й побрів у бік, протилежний театру. Перехожим було байдуже до мене, я насправді нікому не був потрібен. За пів години ноги самі привели мене в район, позначений на картах у телефоні як «Сент-Уан». З одного путівника я знав, щодесь поблизу має бути блошиний ринок — туди і сформував маршрут. Спочатку я був розчарований тамошнім асортиментом та публікою. У прекрасно обставлених павільйонах одні буржуа продавали предмети розкоші для інших. Але пройшовши кілька кварталів углиб, я опинився в гущі постколоніального життя неподалік від Сен-Дені та зрадив.

Найбільше мене вабили букіністичні лавки. І я, нарешті, знайшов одну хорошу. Трохи терпкий книжковий запах усередині подіав як заспокійливе та обдурих відчуття часу. Я застряг біля стелажа з приби-

I

II

¹ Вулиці на мапі північного паризького передмістя поволі перетікають у реальні торговельні ряди.

¹¹ Якщо крамниці мають надбудови, то там живуть самі продавці.

тою зверху табличкою «Psychologie». Він розмістився між двома іншими — із творами з історії двадцятого століття й філософії. Та сама книжка, здається, була найтоншою на одній із нижніх полиць і мала яскравий блакитний корінець, за який я спочатку зачепився поглядом, а потім потягнув на себе вже вказівним пальцем. Називалася вона «Певні примітки до випадків повернення витісненого», автором значився такий собі Антуан Дегода́. На щастя, моєї французької вистачило, щоби прочитати передмову. Месьє доктор практикував психоаналіз, відвідував семінари Жака Лакана, відомого своєю ексцентричною методою, протягом 1956–1958 років у паризькій клініці Святої Анни й займався дослідженнями для Університету Монпельє. Книжка містила звіти про психоаналітичні сесії, виконані в межах серії таких досліджень. Пацієнтами, або аналізантами, були люди похилого віку: аристократи, офіцери-білогвардійці та члени їхніх сімей, що по-

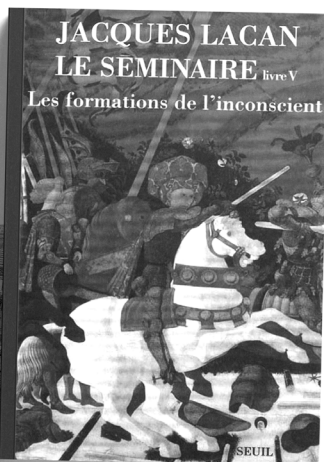
кинули Крим у результаті евакуації 1920 року, вже наприкінці Громадянської війни. Вони вижили, долаючи тяжкий шлях, врятувалися в Константинополі і зрештою облаштувалися в екзилі в пансіонаті на півдні Франції, у гірській місцевості, неподалік від Екс-ан-Провансу⁵.

У той час я був занадто захоплений ідеєю роботи з несвідомим, яку пропонував психоаналіз. Тож подумав, що ця книжка, ще й посередньо пов'язана з історією моєї батьківщини, обов'язково стане у пригоді. До того ж ціна сім з половиною євро здавалася абсолютно справедливою.

Підживившись на ринку фалафелем, я зрозумів, що більше тягти час не можна

⁵ Тоді мені ще не були відомі подробиці історій тих, хто не врятувався й загинув упродовж кількох років після евакуації під час червоного терору та голоду. Тримаючи в пам'яті й білий терор, а також лють Громадянської війни в Російській імперії загалом, варто відзначити, що кримський епізод терору червоного був найкривавішим в історії становлення радянської влади. За різними оцінками, він забрав життя від 60 до 100 (із приблизно 620 тисяч) мешканців півострову різного віку, національності та соціального класу.

III

IV

^{III} До самої середини XX століття психіатричні заклади Франції були радше місцями ізоляції невгодних владі чи тих, хто не вписувався у тогочасне консервативне суспільство.

^{IV} Публічні лаканівські семінари та діяльність багатьох його послідовників надали потужний поштовх не лише розвитку психоаналізу, але й гуманістичному антипсихіатричному рухові.

Навіщо вам про се знати?

Перед вами сього лише старий злодій та грішник...

І мій гріх у тому, у чому гріх і сих вояків. Хоч я й не воював.

Хіба ні? Хіба я найсікавіший випадок?

Я ж для вас... Я ж для тебе лише черговий епізод...

Псих... Годі так на мене дивитися!

Слухай, іди й колупайся в голові в кось іншого.

Чого мовчиш? Чекаєш на щось сікаве?

Якби не прохання пана священника, я б узагалі випхав тебе звідсь...

Ну на, вдався сією історією!

До заходу сонця залишалося чотири години. Ми опинилися на тому самому місці, де колись була зроблена моя улюблена фотографія для подарункового міського альбому, — біля перехрестя трьох вулиць. Однією торохкотів трамвай. Друга була вимощена бруківкою. Третя вела до базару. На тій фотографії були зображені хлопчик і дівчинка, мабуть, років семи-восьми. Хлопчик справа — це я. У помаранчевих шортиках та смугастій футболці; склав руки на грудях. Дівчинка зліва — це ти. У білому сарафані та зі стрічкою у волоссі; роздивлялася хлопчика.

Ти підійшла і спинилась поруч зі мною. Саме там, де й дівчинка на тій фотографії. Здається, ми були такими ж натхненними та наївними, як і ця парочка, але двадцять років потому. Нас теж можна було сфотографувати для сувенірного альбому. Але та мить відбилася лише в моїй пам'яті.

Я запропонував тобі піти на найближчий пляж. Берег там був увесь у валунах. Пляж чомусь називали «кінським». Наче тому, що ще задовго до нашестя варварів там купали коней. Але як це було можливо, коли коні могли поламати там усі ноги. І ми також могли.

Удалині — військові кораблі чужинців на рейді. І водночас дельфіни — ще далі. Крики чайок, рокіт хвиль — уся ця звична морська романтика. Ми пробули на пляжі недовго. Літо розпеченим сонцем випалило мені дірку в голові, бо я забув картуза на сейнері.

Що ми встигнемо до настання дня наступного? Випити наввипередки по кілька пляшок пива в кафе, де в інший час ти всміхаєшся гостям за столиками. Потім повалятися на піску. На іншому пляжі, без валунів, не кінському. Ми будемо цілуватися коло різьблених воріт твого подвір'я, але вже після заходу сонця. Потім я повернуся на свій причал, здолавши половину міста. І здогадаюся, що незабаром цей шлях буду долати багато разів.

Відтоді мені докучають три питання: «Що саме станеться завтра?», «Чому я обрав тебе?» та «Як усе має скінчитися?».

Наступного дня зле сонце довго буде в zenіті. Години без часу триватимуть. У море немає ходу, усім кораблям — залишатися пришвартованими. Рибалки шушукаються причалами: «Вони більше нікого не випустять навіть у бухту».

Ти ненадовго втечеш зі зміни, щоб перестрітися зі мною. Невдовзі я скажу тобі вперше: «Кохана». Ти вперше пообіцяєш ніколи не залишати мене. Але хто ж із нас насправді збрехав першим?

Пізніше діра в голові, випалена сонцем, заповниться водою. Вода переллється через вінця та котитиметься моєю спиною. У воді зіллються наші тіла в лю-

бові. Трохи згодом нас зтягне у водяну безодню. Де ми і згинемо. Але це все пізніше, пізніше, а поки:

я буду пестити волосся твоє, засохлу твань. я буду цілувати лоб твій, засмаглий
 сланець. я буду торкатися губ твоїх, хитинистих медуз. я буду м'ягко гнати грудні твої, мокрий пісок. я буду лизати пупок твій, солону рану. я буду дряпати стіг твої, шершавий вапняк. я буду лоскотати литки твої, обвітрені корчі.

Отже, чому все ж таки ти?

Хоча ні, почнемо з іншого:

а що я взагалі знав про тебе? Ти не мала батька, але мала старшого брата. Він змандрував у гори від несправедливого покарання, щойно ми познайомилися. Ти не мала матері, але мала старшу сестру. Її кинули в тюрму замість брата — ми так з нею й не познайомилися. Поруч із малим будинком ваша сім'я мала великий. Але його відібрали за чужі злочини. У малому залишилися тільки ліжка, шафа й фікус. «Тут ми могли би сховатися від усіх», — одного разу по-змовницькому скажеш ти. Навіть від тих, хто нас познайомив колись у танцзалі, поруч із кафе, де ти працюєш чи просто часто буваєш. «Та не від нас самих», — так глузливо скажу я.

Але поки та ніч, так: незручність, неприродна тривалість миті, легкість, перевірка стану повітря й температури, сили вітру і його напрямку. Витримані всі й відразу формальності ритуалу в ту ніч злиття: легкий дотик, збудження, декілька рухів, секундна зупинка дихання, секундна зупинка серцебиття. Потім твоє скавчання й кришталева тиша, що тепер вічно відзивається луною в моїй голові.

Відтоді це моя лавка, мої дерева, мій піт, що котиться з чола, моє гаряче дихання, мій передзвін трамваїв, моя похабна книжечка, прихоплена з сейнера, — її читаю та вириваю сторінки, поки чекаю на тебе після опівночі, моя кава, мої кремові тістечка та м'ясні піріжки, що ти потайки виносиш з кафе, мої проблеми, коли ти зачіпаєш компанію наліганих моряків на набережній, моє безрибне безробіття і твої гроші, мої подорожі у мрії про майбутнє, у багато-багато мрій, яким так і не випало втілитися.

Чому ти — адже довіри до тебе не стало відтоді, як ми вперше по-дурному посварились і ти літала всю

ніч від дискотеки до дискотеки, а коли я забрав тебе під обід з останнього підпільного танцмайданчика, то ридала. Хлипала. Мовляв: «Навіщо я обіцяла тобі не їхати, не полишати тебе? А тепер, тепер не зможу втримати обіцянку». Хлип-хлип. Саме в той момент я зрозумів, що моє раніше вимовлене «кохана» — брехня, що нас нічого не пов'язує, крім великого тяжіння.

Можна назвати се зближенням...

І наблизившись до відстані одного подиху, ми відштовхнулись і вмить почали віддалятися одне від одного. Я злякався цієї думки, одразу ж почав заперечувати її. Але довіра зникла, усе. Хоча на словах було інакше. І тепер мій годинник почав зворотний відлік, водночас відстаючи від твого на цілу годину. А коли так, то рано чи пізно повинно було статися те, що сталося.

Постривай...

Спочатку ти все ж поїхала від мене у велике місто. І там на сцену вийшов той розумник в окулярах. Він один із тих, кого друзі якось випадково зтягнули в дансинг. Умовимося, що в цій історії він відбуватиме за всіх твоїх постійних залицяльників. Стрілка компаса кружляє, сітка календаря тріщить скрізь, цифри на годиннику перетворюються на потворні знаки. Я знаю, що саме з ним, із цим розумником, ти була щаслива там, в інших краях, але коли саме ти захопилася, закохалася — я знати не можу. Він мужній, управний, розумний, симпатичний, озброєний уміннями, готовий віддати тобі наказ розстрібнути сорочку і зняти спідницю. Водночас він готовий і до продовження роду, він алеф¹⁷, аз.

¹⁷ Перша літера єврейської абетки. Може символізувати батька, лідера або бика.

А тоді почалася війна, тільки ніхто її
так не називав. Вони казали: «Цей ***».
Або: «Лайно». Або: «Скоро-скінчиться», —
наче намагаючись заспокоїти дитину
перед уколом.

Саша Станішич – Як солдат ремонтує грамофон³¹

³¹ Переклад Галини Глодзь.

Авторам книжок про речі, про які не хочеться думати,
доводиться складно.

Якщо ці речі неприємні, але нав'язливі, і думати
про них не хочеться, але доводиться, складність по-
лягає в тому, що їх з усіх боків проговорюють: у блогах
і в соцмережах, у кнайпах і в телевізійних шоу, у ко-
ментарях до новин і в пародіях на популярні пісні;
про них беруть нагальні коментарі в публічних осіб.
Книжка ж — це істота неповоротка, яка потребує ство-
рення рукопису, домовленостей із видавництвом,
редагування й оформлення, друку й заїзду в книгар-
ні. Одно слово, часу, за який думки про неприємне
можуть надокучити. Автоматизація, як писав Віктор
Шкловський, з'їдає речі, дружину і страх війни. Авто-
матизація зношує нашу вразливість, і потрібна май-
стерність, аби штрикнути читача в місце, де він досі
щось відчуває.

Якщо ж ідеться про неприємні речі, придатні до
витіснення, про травми, глибоко закопані й обережно
прикриті листям і мохом, щоб нікому й на думку не
спало тут копирсатися, мистецьке штрикання може

207 здаватися просто недоречним. Усе-таки одна з місій літератури полягає в ескапізмі, у можливості втекти в текст із брутальної реальності, і це нормально — не бути готовим будити лихо.

Хроністам втрат у своїй вітчизні доводиться ще складніше, ніж пророкам. Звісно, завжди можна сподіватися на відстань: чи хронологічну, чи бодай просторову. Некомфортні тут і зараз тексти можуть виявитися цілковито ескапічним катарсисом для тих, у кого речі, про які не хочеться думати, трохи інші (чи не тому в Україні видають стільки балканської прози?). І Михайло Ковальський — не те, щоб альтер еґо Сергія Рафальського, але персонаж-автор, від чийого імені написано і передмову, і центральний етюд, що маскується під лист упорядникові, і фінальний «Буклет до майбутньої вистави», — так от, Михайло Ковальський на власній шкірі відчуває, як працює відстань. Звуки донбаських вибухів, якими вдається успішно глушити глядачів паризького театру, у Києві виявляються не такими ефектними, і навіть коли він потрапляє на радарі місцевих медіа, цікавить журналістів не твір про війну, а «неймовірна французька авантюра».

А проте речі, про які не хочеться думати, часто виявляються якраз тими, про які думати й говорити необхідно. Як писав у «Топографії пам'яті» Мартін Поллак: «Давня приказка, згідно з якою слово — срібло, мовчання ж — золото, у цьому випадку неправдива.

У випадку з минулим все якраз навпаки.

Не можна нічого замовчувати і приховувати»³². З одного боку, тому що замовчу-

вати часто означає запрошувати повторення трагедій, виявлятися беззахисними перед холодними хвилями історії (ними повняться передмова до цієї книжки й «Буклет до майбутньої вистави» — узбережжя Кри-

³² Переклад Христини Назаркевич.

му добре знайоме і з буквальними бурями, і з метафоричними). А з другого, тому, що людина — це не герметична посудина, тож отруйні випари пам'яті так чи інак пробиваються назовні, псуючи життя їй самій чи тим, хто живе довкола.

«Сорокоуст» населяють люди, із якими сталося не-поправне і яким тепер потрібно знайти спосіб давати собі з цим раду. Вигадати мову, придатну для говоріння про травми і втрати. Тут вони опиняються в хорошій компанії бодай героїв уже згаданої балканської прози.

Наприклад, боснійського підлітка Александра з «Як солдат ремонтує грамофон» Саші Станішича. Його батькам вдається вивезти його до Німеччини, та спогади про дитинство — а надто про романтичний досвід, який тільки загостила навколишня війна, — тримають якусь часточку його свідомості в Боснії. Тримають так міцно, що однієї миті юнакові доводиться вирішити: не думатиму ні про що, що трапилося понад 15 хвилин тому.

Або хорватської югославістки Тані з «Міністерства болю» Дубравки Угрешич, яку доля заносить в Амстердам викладати літературу зниклої держави (і яка не може втриматися від візитів до Гааги — скоріш символу справедливості, ніж реального міста). Таня має слабкість: її тягне до таких самих викорінених, чії обличчя позначені печаткою «колишньості»; вони, на відміну від європейців, не потребують слів, аби зрозуміти, що діється в неї всередині, достатньо поглядів, зітхань і вигуків. Проте спілкування з ними — тільки нетривала втеча зі світу, з яким доводиться говорити зв'язними реченнями.

Або боснійської — знов — учительки С. із «Ніби мене нема(є)» Славенки Дракуліч. Жінка прокидається у

209 шведській лікарні занадто зранена, щоб нести пам'ять про насильство, і вирішує покинути новонароджену дитину, фізичне втілення цієї пам'яті. Вона прагне творити свої наративи, бо відчула війну на власній шкірі, щойно «її стали ділити й позначати, коли її більше ніхто ні про що не запитував». Ці люди, за висловом Славенки Дракуліч, біженці — ті, кого звідкись прогнали, та хто нікуди не йде, бо їм нікуди йти.

І всі вони розповідають свої історії у брутальних деталях, із топонімами й іменами, відчайдушно дошукуючись слів, бо перекладати потрібно не тільки на чужу мову, а й на чужий досвід.

Однак експеримент, поставлений над героями «Сорокоуста», трохи обмежує літературні асоціації. Так, оповідачі етюдів теж викорінені. І їм так само нікуди йти — хоч би й тому, що узбережжя, за яким вони тужать, лишилося тільки в минулому, мов гераклітова річка. Однак вони не розкидані по широкому світу, де поруч жили б носії зовсім інших спогадів, а заселені в заклад для людей зі спільною історичною недугою. Це санаторій для хворих пам'яттю, як є санаторії для хворих нирками, і в ньому теж існує лікувальний протокол: таблетки, звісно, та насамперед розмови. Складність у тому, що це розмови з тими, хто й так усе розуміє, тому в них багато натяків, еліпсів, непрозорих внутрішніх жартів. І мало точних деталей, за які можна вхопитися, щоб розмотати наративний клубок. Герої досі вчать говорити про болюче (це довге «досі» — якщо вірити останньому етуду, від описуваних подій минули десятиліття, у дітей, які підросли в санаторії, уже народилися власні діти), тому уникають називати: узбережжя, за яким тужать; те страшне, що вигнало їх із дому; тих, хто приходить у темряві й залишає за собою попелища; зрештою, навіть

одне одного на ім'я. Навіть слово «війна» майже не лунає — про повсякденну реальність війни говорять хіба співрозмовники з четвертого етюд. Так, ніби того, про що не говорять прямо, насправді немає. Так, ніби вдасться не збудити лихо, якщо ходити довкола нього навшпиньки.

Ці розповіді могли би стати притчами про катастрофу, гарними, хоч і не дуже терапевтичними. Адже притча, алегорія, аналогія — це тільки початковий рівень роботи з пам'яттю. Спогади, у яких живуть не названі своїми іменами люди й події, «уподібнюються до небезпечних мінних полів, через які ми з острахом ідемо, обережно ступаючи, ризикуючи будь-якої миті зненацька наштовхнутися на жахливі образи й пережиття, які можуть витурити нас із душевної рівноваги» (знову Мартін Поллак).

Та Михайло Ковальський, персонаж-автор і майже не альтер еґо Сергія Рафальського, руйнує цю гру в хованки, стягуючи текст із притчевих висот у повсякдення. Уже в передмові він розповідає про Крим, війну, анексію, про окупації та депортації, сипле датами й іменами. Він, мабуть, знає, що для терапії потрібні точні дані, утім, як і для молитов: у сорокоусті, покликаному допомогти живим подолати цьогосвітні негаразди, а покійним — пекельні митарства, неодмінно лунає ім'я того, за кого моляться: «Пом'яни, Господи, раба твого такого-то». І що без повторів навряд чи вдасться обійтися: на них ґрунтуються й лікувальні протоколи, і літургійні практики. Навіть якщо доводиться знов і знов терпіти фізичний біль чи думати про речі, про які не хочеться думати (чи не тому є стільки балканської прози, яку можна видавати в Україні?).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ІЛЮСТРАЦІЙ

I. Фрагмент з путівника Парижем.

Джерело: pinterest.com/pin/73183562671185698/.

II. Фотографія барахолки в районі Сент-Уан. Зроблена упорядником.

III. Малюнок XIX століття головного двору госпітального центру Святої Анни.

Джерело: psychiatrie.histoire.free.fr/hp/stanne/p3.htm.

IV. Обкладинка книжки семінарів Жака Лакана «Утворення несвідомого».

Джерело: cultura.com/le-seminaire-livre-5-les-formationen-de-l-inconscient-9782020256681.html.

V. Порівняльні креслення літаків серії «Airbus A32x» до статті en.wikipedia.org/wiki/Airbus_A320_family#/. Автор: Julien Scavini.

VI. Зображення гігієнічного пакета з рейсу Королівських Нідерландських Авіаліній з колекції на сайті airsicknessbags.com. Контрибутор: Dave Murray.

VII. Фотографія відплиття російської ескадри з книги «The Memoirs of General Wrangel». DUFFIELD & COMPANY. 1930. 1st English Edition. Джерело: en.wikipedia.org/wiki/Evacuation_of_the_Crimea.

VIII. Вирізки про фінал Кримської евакуації з книги Зарубин В. Проект «Україна». Крым в годы смуты (1917–1921 гг.). — X., 2013. — С. 311-312.

IX. Сканований архівний план виселення кримсько-татарського населення із Сімферопольського

оперативного округу Кримської АССР на 18.05–19.05.1944. Джерело: avt.org.ua/viewDoc/24618/.

X. Фрагмент Google Maps із приблизно вирахуваннями відстанню та часом шляху від Криму до Узбекистану.

XI. Фото спустілої татарської саклі, сфотографованої майже за 25 років після депортації. Джерело: en.wikipedia.org/wiki/Deportation_of_the_Crimean_Tatars. Автор: Вітольд Муратов.

XII. Скан-копія довідки про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи. Зроблена упорядником.

XIII. Оперативна фотозйомка затримання членів кримської ОЗУ «Башмаки». Джерело: regnum.ru/news/2242175.html.

XIV. Стоп-кадр із відео «Бандитский Крым»: www.youtube.com/OpenKherson.

XV. Фотографії з оголошення про продаж довідника телефонних номерів абонентів міста Євпаторії. Джерело: avi-to.ru/evpatoriya/knigi_i_zhurnaly/telefonnyy_spravochnik_evpatoriya_932295611.

XVI. Поштова листівка із зображенням Собору святих апостолів Петра і Павла. Джерело: [uk.wikipedia.org/wiki/Петропавлівський_собор_\(Севастополь\)](http://uk.wikipedia.org/wiki/Петропавлівський_собор_(Севастополь)).